

# Kiberkritika

STANISŁAW LEM: *KIBERIÁDA*; FORD. MURÁNYI BEATRIX

„Amikor a kozmosz még nem volt úgy elkanászodva, mint manapság, hanem minden csillag szép rendben sorakozott, úgyhogy könnyen meg lehetett őket számlálni balról jobbra vagy felülről lefelé, azonkívül külön csoportosultak a nagyobbak és kékebbek, a kisebbeket és sárgásakat pedig, mint másodosztályú égitestet, a porba taszigálták; amikor a térben még nyoma sem volt semmiféle pornak, felhőnek és ködsemétnek...” [176.] A népmesék többnyire abból az alaphelyzetből indulnak ki, hogy megbomlott valamiféle egységes világrend, s a főhős célja, hogy a káoszt újra renddé alakítsa. Stanisław Lem robotmeséinek karakterei, különösen a két mérnök, Trurl és Klapanciusz azonban többnyire nagyobb zűrzavart hagynak maguk után, mint mielőtt elkezdtek rendet tenni; működésük nyomán a kozmosz menthetetlenül elkanászodik. Lem a robotszereplőkön keresztül szellemes, de kíméletlen kritikát fogalmaz meg a mindent felforgató emberi tevékenységről, ezért a *Kiberiáda* egyszerre válik szórakoztató és elgondolkodtató olvasmányá.

Stanisław Lem a „klasszikus sci-fi” generációjának egyik legjelentősebb képviselője Ray Bradbury, Isaac Asimov, Arthur C. Clarke vagy Philip K. Dick mellett. Művei sok szálon kapcsolódnak kortársaihoz: a *Kiberiádában* például olvasható a „három a robotigazság” axióma [348.], mely felidéz a robotika három asimovi törvényét; szövegeinek nemritkán szatirikus humora Arthur C. Clarke írásaira emlékeztet, aki az emberi faj jellemzésére szintén gyakran alkalmazta a komikum eszközeit; metafizikai érdeklődése Dick (proto-)cyberpunk világával rokonítható. [Lem angolszász kollégái közül egyedül Philip K. Dicket méltatta, a róla szóló esszéjének címe: „Látnok a sarlatánok között”. Elismerő gondolatait azok után fogalmazta meg, hogy Dick felkereste az FBI-t a következő váddal: a Stanisław Lem egy álnév, amelyet a szovjet kommunista párt használ abból a célból, hogy beszivárognon az amerikai sci-fi világába. Lem és Dick ellentmondásos kapcsolata külön esszét érdemelne, de konfliktusaik ellenére kölcsönösen hatottak egymás művészetére.] Munkássága a vasfüggöny árnyékában sokáig kevésbé volt ismert Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban, azonban a Szovjetunióban annál erőteljesebb volt a hatása: az orosz Lem-kutató, Victor Yaznevitch amellett érvel, hogy az 1957-ben a Szputnyik 1 kilövésével induló űrversenyben fontos szerepet játszottak Lem történetei, melyek az univerzum felfedezésével, a naprendszer benépesítésével foglalkoztak – ezek az alternatív jövőképek hozzájárultak a szovjet vezetők világűrrel kapcsolatos optimista elképzeléséhez is. [<https://przekroj.pl/en/culture/lem-how-stanislaw-lem-sci-fi-conquered-the-ussr-dariusz-kuzma>] (Pályája későbbi szakaszában azonban Lem kritikusan állt a világűr kolonizálásával kapcsolatos törekvésekhez, ez a megváltozott hozzáállás a *Kiberiádában* is észrevehető.)

Az angolszász világban a *Solaris* hozta meg Lem számára az áttörést. Az 1961-ben íródott regény 1970-ben jelent meg angol nyelven, s a nemzetközileg ismert sci-fi teoretikus, Istvan Csicsery-Ronay szerint gyökeresen átalakította mindazt, amit Nyugaton a sci-firől gondoltak: korábban senki sem vetette alá az űrmítoszt ennyire következetes dekonstrukciónak, és egyik sci-fi sem teljesített ennyire magas irodalmi

színvonalon [<https://www.depauw.edu/sfs/notes/notes100/notes100.html>]. A *Solaris* nemcsak filmrendezőket (mint Tarkovszkijt vagy Soderberghet) ihletett meg, idegenségfelfogásának nyomai többek közt Ted Chiang vagy Dan Simmons műveiben is tetten érhetőek. A lemi szövegkorpusz más darabjai is hatással vannak a kortárs [hard] sci-fi művelőire: például Asimov Robot-sorozata mellett alighanem a *Kiberiáda* formálja legerősebben a jelenkori robotfantáziákat.

A mesegyűjtemény 1965-ben jelent meg lengyelül, előzménye a *Bajki robotów* [*Amit a robotok mesélnek*] című, 1964-es kiadvány. A *Kiberiádában* a robotokról szóló különféle [tan]meséket két robotépítő mérnök, Trurl és Klapaniusz kalandjai követik, akik keresztül-kasul utaznak a világegyetemben, és közben vagy bajt kevernek, vagy ők kerülnek bajba. A pikareszk történetek nemcsak az univerzum legtávolabbi csücskeibe kalauzolják el az olvasót, hanem régóta kutatott titkokra is fényt derítenek: például arra, hogyan keletkezett és miért tágul az univerzum, vagy hogy miként maradt fenn a világ. S hogy olvashatóak-e „mesebeszédként” a *Kiberiáda* világmagyarázatai? Erre a kérdésre a *Hogyan győzte le öngerjesztő Erg a sápatagot?* című, a fabula műfaját egyszerre megidéző és parodizáló történet elbeszélője válaszol: „...színigaz, amit elbeszéltünk, nem pedig mese, hiszen a mesékben mindig diadalmaskodik az erény.” [38.] Lem műveiben gyakran nem, sőt mondhatnánk azt is, nem gyakran diadalmaskodik az erény. A leegyszerűsítő tanulságok kimondása helyett a mesék számtalan filozófiai jellegű kérdést vetnek fel: érdemes-e segíteni másoknak a boldogulásban? Milyen lehet az élet a Fejlődés Legmagasabb Fokán? Létezik-e fenntartható fejlődés? Meddig kísérhet el minket a tudomány a teljes emberiséget érintő problémák megoldásában? A legjobb sci-fik jellemzője, hogy ilyen és hasonló dilemmákat járnak körül magas irodalmi színvonalon, a fizika, a csillagászat, a matematika és más természettudományok eszköztárát is mozgósítva. A *Kiberiádát* azonban az különbözteti meg a hasonló művektől, hogy ezek a kérdések mesei keretben fogalmazódnak meg. [A mesei történetszövést illetően azóta más sci-fi szerzők is Lem nyomdokaiba léptek: gondoljunk például Ted Chiang *A kereskedő és az alkímista kapuja* című novellájára, melyben időutazás és mesemondás fonódik össze, így egy sokszorosan rétegzett narratíva jön létre.]

Lem különleges elegyet alkot a sci-fikben tárgyalt tudományos-filozófiai és a mesékben szimbolikus módon megjelenő egzisztenciális problémákból, a mese ismert narrációs elemeiből pedig „kibermesei” fordulatok lesznek. Az idők kezdetére utaló mesei indítás így módosul a világűr távlatában: „Réges-régen, az úttalan feketeségben, a galaktikus póluson, egy magányos csillagszigetben volt egyszer egy hatos rendszer...” [39.]; Vérgőz király és a fenevad harcát pedig matematikai fogalmakkal írja körül az elbeszélő: „Vágtatott a király minden bőszy együttthatójával, eltévedt a hiperkomplex számok erdejében, visszatért a saját nyomán, s nekirohant a fenevadnak, az pedig száz többtagú kifejezésre esett szét, elveszítette egy ikszét és két ipszilónját, bebújt a törtvonal alá, gyökeivel hadonászott, majd oldalról rontott rá a király matematizált felséges személyére.” [217.] A történetek egyfajta pszeudo-középkori világban játszódnak: találkozhatunk nagy hatalmú uralkodókkal, [szerencse]lovagokkal, hercegkisasszonyokkal, koboldokkal, boszorkányokkal, de még indeterminisztikus valószínűségi sárkányokkal is [„a sárkány egyszerűen valószínűbb a koboldoknál”, mondja a *Harmadik utazás, avagy a valószínűségi sárkányok* című történet elbeszélője]. Szereplőik nagyrészt robotok,

melyek [akik] külsejéről és működéséről az elbeszélő aprólékos részletességgel számol be: a leírásokat olvasva olykor mintha egy steampunk univerzumba csöppennénk. Egy mellékalakot például így jellemez a *Második utazás, avagy Vérgőz király és a fenevad* narrátora: „arany térdnadrágot és gyöngyökkel ékes, fülvédős süveget viselt; válláról különleges szabású köpeny hullott alá, zsebek helyett ínyencfalatokat tartalmazó fiókokkal. Az idegen ruházatán apró gépi játékszerek futkároztak, olykor előkelő mozdulattal lesöpörte őket, ha már nagyon idegesítették.” [206.]

Hasonlóan részletező technikával mutatja be az elbeszélő Trurl és Klapanciusz kivételes találmányait is. Az egyik mesében Trurl egy versíró gépezet megteremtésére vállalkozik. Hamar rájön azonban, hogy a gép megépítése nehezebb, mint a beprogramozása: „A programot, amely egy közönséges költő fejében lakozik, a civilizáció teremtette, amelyben az illető a világra jött; ezt a civilizációt az előző hozta létre, az előzőt egy még korábbi, és így tovább, egészen a világmindenség kezdetéig ... Ennélfogva a gép programozásához előbb meg kellett ismételni – ha nem is az egész világmindenséget elejétől fogva, de legalábbis jókora részét.” [190.] Trurl gyakorlatilag a kollektív tudattalant táplálja bele a poétagépbe, majd ezek után gyengíti a logikai, erősíti az emocionális áramköröket, filozófiatompítót helyez fel, beszabályozza a szemantikát, s a sok szerelés, gerjesztés, tompítás és próbaüzem után az Elektrubadúr tökéletes verseket kezd írni. Olyan jó költeményeket alkot, hogy azok mindenkit a hatásuk alá vonnak, aki csak a gép közelébe kerül, de ezzel akkora galibát okoz, hogy „mindenütt azt rebesgették, hogy büntető expedíciót kell kiküldeni, vagy atombombával megsemmisíteni a poétagépet”. [204.] Végül azonban a szomszédos csillagrendszerből megvásárolja egy uralkodó, így Trurl és galaktikus környezete megszabadul a találmánytól; mindenesetre a mérnök megfogadja, hogy „soha többé nem kísérletezik az alkotófolyamatok kibernetikai modellezésével”. [204.] Különös és zavarbaejtő képet kapunk az Elektrubadúr által az alkotáslélektani folyamatokról, a művészet erejéről. Mitől válik valaki művésszé, és gépesíthető-e a művészet? S ha mesterséges intelligenciák írnak verset [erre például a Google Verse by verse tesztprojektje tett kísérletet], akkor azok jobbakk, erősebbek lehetnek-e, mint amit az ember ír? A kiberköltemény hatására képes-e a befogadó a rilkei felszólításnak eleget tenni [*Du musst dein Leben ändern*]? A mese szerint igen, hiszen az Elektrubadúr versei egy teljes csillagrendszert megrendítenek; azt azonban Lem is sugallja, hogy a gép nem veheti át az ember helyét, hiszen előbbi, tökéletes lévén, nem tud *hibázni*. Nemcsak ebben a történetben, de a *Kiberiáda* más meséiben is felértékelődik a hiba, a tökéletlenség jelentősége: mintha ez tenné az embert emberivé, esendővé és egyben szerethetővé a tökéletessé szerelt robotokkal szemben.

A kiemelt részletekből kitűnhet, hogy sziporkázóan kreatív fordítást olvashatunk. Napjainkban egyre több klasszikus mű újrafordítását vehetjük kézbe, és mivel jelen kötet először 1971-ben jelent meg magyar nyelven, az azóta eltelt ötven év indokolhatta volna a szöveg felfrissítését. Murányi Beatrix fordítása azonban kiállta az idő próbáját: tele van nyelvi leleményekkel, remekül tolmácsolja Lem humorát és ironiáját, és bár a számtalan hapax legomenon átültetése bizonyára nem lehetett egyszerű feladat, a szöveg mégis könnyed és szellemes. Különösen szórakoztató, amikor ismert népdalokat ír át „kibernyelven”: „Ha majd eljössz, rózsám, halotti toromra, / Ejts egy könnyet kihűlt kondenzátoromra.” [181.] A szöveg így a fiatal olvasók

számára is maradandó olvasmányélményt nyújthat. A Móra Kiadó ugyanis a Móra Klassz-sorozat részeként publikálta a könyvet, mellyel a 13+-os korosztályt kívánják elérni. Az angol és német könyvpiacot szemlélve nem találtam olyan kiadót, amely kimondottan a young adult korosztálynak kínálná ezt a kötetet, a Móra vállalása ezért is bátor és újszerű. A sorozatban azonban nem ez az egyetlen meglepő tétel: itt szerepel például a *Frankenstein* is, amely B. W. Aldriss és D. Wingrove a sci-fi történetéről írott monografikus igényű munkája, a *Trillió éves dáridó* szerint az első olyan szépirodalmi mű, amely a sci-fi tematikába illeszthető. A kiadó jól ismerte fel, hogy a *Kiberiáda* egyfajta „bevezetés a sci-fibe” gyanánt is olvasható, így a tematikában kevésbé járatosak számára is érdekes lehet. Ahogy Vásárhelyi Lajos írja a Stanisław Lem halálára írott nekrológjában: „Ez a könyv a fantasztikus irodalomban egyedülálló, olyan, mint amikor egy nagy zeneszerző könnyed kis darabokat ír gyerekek számára azért, hogy megkedveljék a zenét. [...] Meg lehet tanulni belőle az irodalmi formákat, a sci-fi patronokat, szabályokat és fordulatokat.” [Vásárhelyi Lajos: *Utó-szó Stanisław Lem távozására*, SF Műhely a speculative fiction irodalomról, Győr, SFportal.hu, 2006, 125–126.] Mint könyvtárgy is vonzó lehet: az igényes, könnyen olvasható tipográfia és a sorozattervező, Herbszt László színes és részletgazdag borítója is arra csábíthatja a fiatal olvasókat, hogy belelapozzanak a kötetbe.

„A tudat iszonyú csapdának bizonyult, amelybe könnyű bemenni, de kijönni belőle lehetetlen.” Stanisław Lem *Kiberiádájának* ez az aforizmaszerű mondata mintha a teljes kötet olvasói-értelmezői stratégiájáról is szólna: nem nehéz eltévedni benne. És nemcsak azért, mert oda-vissza bebarangoljuk az egyre táguló univerzumot, hanem azért is, mert akár egy bekezdésen belül is számos olyan dilemmával kell szembesülnünk, amelyeket tudósok sokasága próbál évtizedek vagy évszázadok óta megoldani. Galaktikus kaland ez a javából, ráadásul útikalauz nélkül – mégis érdemes belevágni. (Móra)

LAPIS-LOVAS ANETT CSILLA

# Micimackó, gonosz öreg medvém!

MENNYEK ÉS POKOL. SZÍNPADI MESÉK, TÖRTÉNETEK GYEREKEKNEK ÉS FELNŐTTEKNEK; SZERK. ÉS FORD. PÁSZT PATRÍCIA

A *Mennyek és pokol* című mesedráma-válogatás 2021-ben jelent meg a Móra Kiadó gondozásában, amelynek nem titkolt célja a mai lengyel drámairodalom népszerűsítése Magyarországon.

A mai lengyel fiataloknak szánt drámairodalom több nehézséggel is küzd. Az első probléma, hogy bár számos gyermekeknek szóló könyv jelenik meg, kevés köztük a színházi darab. Ezért a gyermekdrama népszerűsítésének érdekében előfordul, hogy a színházak veszik át a kiadók szerepét, megjelentetik azokat a szövegeket, amelyekben a kiadók nem látnak perspektívát. Emellett pedig a „Dialog” periodika